

зображенням. Мова йде про лицьову виповнюючу кахлю, вкриту зеленою поливою, з увігнутою прямокутною пластиною, декорованою зображенням стилізованого лева та рослинно-геометричними елементами (інв. № Арх-1177). Розміри пластини складають 21,5 x 15,3 см, висота румпи – 10,0 см (рис. 1.7). На відміну від звичайних виробів з рослинно-геометричним орнаментом, кахлі такого гатунку для території КПЛ та Печерська в цілому можна вважати унікальними. У фондовому зібранні Києво-Печерського заповідника є лише один аналог зазначеної кахлі за декоративними ознаками, виконаний в поліхромному полив'яному варіанті. Декілька екземплярів з більш примітивним виконанням цього тератологічного сюжету відомі з розкопок Верхнього Києва, Вознесенського монастиря та нещодавніх досліджень у східній секції корпусу № 4 Києво-Печерської лаври. Ця група кахлів є темою окремого розгляду.

В цілому, розглянуті знахідки значно доповнюють колекцію півної кахлі XVII – початку XVIII ст. Києво-Печерської лаври [4, с. 43–46] та суміжного з нею жіночого Вознесенського монастиря [5, с. 135–143]. Багато її зразків з вул. Цитадельної є типовою продукцією гончарних майстерень того часу та мають прямі аналоги у обох згаданих пам'ятках.

Посилання

1. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII в. – К., 1982. – С. 59–70.
2. Балакін С.А., Загребельний О.М. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 102–106.
3. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Розкопки на території Старого київського арсеналу 2005–2007 років // Лаврський альманах. – К., 2008. – № 21. – С. 9–23.
4. Фінадоріна Д. В. Археологічна колекція півної кахлі КПЛ XV–XIX ст. Спроба загальної характеристики // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Десятої міжнародної наукової конференції. – К., 2012. – С. 43–46.
5. Фінадоріна Д. В. Художньо-декоративні різновиди комплексу півної кахлі XVII ст. з розкопок Київського арсеналу // Болховітнівський щорічник. – К., 2010. – С. 135–143.

Фінадоріна Д.В. Печные изразцы XVII–XVIII в. с раскопок на Печерске

Статья вводит в научное обращение печные изразцы XVII–XVIII в., найденные во время археологических исследований по ул. Цитадельной. Эти материалы дополняют коллекцию изразцов, сформированную в результате многолетних исследований Киевско-Печерской лавры и соседнего Вознесенского монастыря XVI–XVII ст.

Ключевые слова: археологические находки Печерска, печной изразец.

Finadorina D.V. The stove tiles of XVII–XVIII from excavations on Pechersk

The article is devoted to the publication of the finds of the stove tiles of XVII–XVIII centuries, obtained during archaeological researches for the Citadelna street. These materials complement collection of tiles, formed as a result of long-term researches of the Keiv-Pechersk Lavra and nearby Voznesenski monastery of XVI–XVII.

Key words: archaeological finds of Pecherske, stove tile.

15.03.2016 р.

УДК 94 (477):711.4 Ніжин «16/17»

К.А. Желєзко

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена періодизації історії Ніжинської фортеці XVII–XVIII ст. Відповідно до кожного періоду виокремлено оборонні завдання фортеці та описано ворожі штурми.

Ключові слова: Ніжин, Ніжинський козацький полк, Ніжинська фортеця, воєвода, Чернігово-Сіверщина, козаки, період.

Актуальність дослідження історії Ніжинської фортеці XVII–XVIII ст. зумовлена посиленням уваги в Україні до охорони історико-архітектурної спадщини в цілому та замкових комплексів зокрема. Проблематика дослідження являє собою вивчення історії фортеці м. Ніжина як складової історико-архітектурної спадщини Чернігівщини.

На сьогодні вивченням історії фортеці займалися такі історики, як О. Бондар, В. Вечерський, Р. Желєзко, О. Морозов, Ю. Москаленко, Г. Самойленко та ін. Означені дослідники в своїх працях розкрили загальні відомості про побудову, вигляд, пізніші реконструкції фортеці та навели окремі згадки про пов'язані військові події. Віддаючи належне доробку перерахованих науковців, в їх працях не було виділено історичні періоди та оборонні завдання фортеці.

Метою даної статті є періодизація історії Ніжинської фортеці відповідно до її історичних періодів. За весь час свого існування вона знаходилася під владою різних держав та військово-політичних структур. Автор статті пропонує умовно виділити окремі історичні періоди залежно від політичного підпорядкування міста-фортеці та оборонних завдань, що виконувалися у той час.

І. Польський період (1618–1648 рр.)

Зважаючи на те, що досі в науковому середовищі ведеться дискусія стосовно дати виникнення міста Ніжина, точний час будівництва фортеці не установлений. Ймовірною датою є 1618 р., коли польський король Сигізмунд III Ваза під час польсько-московської війни захопив Чернігово-Сіверські землі. Дана війна закінчилася Деулінським перемир'ям 1618 р. За його умовами Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої, а Ніжин став центром Ніжинського старостатства Київського воєводства. На місці колишнього Ніжинського городища Сигізмунд III заснував міцний дерев'яний замок на рівнинному, трохи підвищеному, лівому березі р. Остер, ймовірно, на залишках укріплень княжої доби [12, с. 14]. В цей період, крім спорудження замку, також було укріплено і саме місто [4, с. 69]. Замок належав польському магнату Миколі Потоцькому, який володів майже

всією Ніжинщиною до 1648 р. [11, с. 5].

Отже, головною причиною будівництва замку була виключна необхідність оборони даної території, здебільшого від військ Московського царства, незважаючи на завершення вище згаданої війни. Більше того, приєднані до Чернігово-Сіверщини нові землі потребували оборони, зважаючи на їх геополітичне розташування, тому будівництво фортець в даному регіоні було необхідним кроком для захисту північно-східного кордону Речі Посполитої.

В цей час відбувається стрімкий розвиток Ніжина. Місто починає активно заселятися та стає опорним пунктом польської колонізації на Чернігово-Сіверщині [14, с. 5]. Виходячи із суттєвого зростання населення і стратегічного оборонного значення Ніжина, 26 березня 1625 р. польський король Сигізмунд III надав місту Магдебурзьке право. В тексті грамоти було сказано, що городище Ніжин, яке знаходилося на оборонному пункті, завдяки земляним валам може стримувати напади ворогів. Король рекомендував всякими способами укріпити оборонні споруди міста і надалі підтримувати їх у належному стані [3, арк. 2].

Для охорони прикордонних фортець польський король почав наймати за щорічну платню загони козаків, на основі яких пізніше утворилися козацькі полки [12, с. 14]. Тож можна припустити, що в замку знаходилися ніжинські козацькі загони разом із польськими військами. Підтвердженням цього є події 1631 р. Тоді козаки та міщани відмовилися впустити до Ніжинського замку два полки польських жовнірів воеводи Муцарського. Зачинившись за стінами фортеці, ніжинці відбили три наступи поляків та змусили їх відступити [12, с. 14]. Згодом на допомогу полякам прийшли війська М. Потоцького, і вони, підмовивши зрадника, що відкрив Київську браму, зайшли до міста та жорстко покарали повсталих [13, с. 90]. Проте, сам факт успішної оборони фортеці свідчить про ефективність цієї оборонної споруди і її здатність витримувати штурми військ ворога. І якби не відчинення однієї з брам міста, то, ймовірно, фортеця могла довгий час протистояти облозі.

Основним завданням фортеці м. Ніжина в даний період була оборона від московських військ, тому не дивно, що в часи Смоленської війни 1632–1634 рр. Ніжинський замок був форпостом – центральною оборонною базою Речі Посполитої на Лівобережжі, де збиралися війська для відправлення у разі необхідності в найбільш небезпечні місця та для наступу на московські території. На жаль, описів ніжинських укріплень цього періоду не збереглося [4, с. 69]. Відомо, що вони входили у систему оборони Речі Посполитої від ймовірних загроз не лише з боку Московії, а й

від кримських татар, які часто робили напади на українські міста та села.

Варто зазначити, що з переходом Чернігово-Сіверщини під протекторат Речі Посполитої владні повноваження на місцях зосередилися у руках представників короля. Вони отримали титул капітанів. Капітан виконував військово-адміністративні функції і був безпосереднім представником влади на місцях, очолюючи місцевий гарнізон та відповідаючи за стан та заселення підпорядкованого йому міста-замку. Відомо, що Ніжинський замок отримав свого капітана в 1625 р. Ним був Вишель Щасний, який одночасно зберігав за собою й посаду новгород-сіверського капітана [8, с. 56–57].

Отже, в цей період новозбудована ніжинська фортеця виконала покладене на неї завдання оборони північно-східного кордону Речі Посполитої та відіграла важливу роль під час Смоленської війни.

II. Гетьманський період (1648–1764 рр.)

З початком Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. починається новий період в історії ніжинської фортеці. Спершу в червні 1648 р. було вигнано польських військових з території міста. Указом гетьмана Богдана Хмельницького Ніжин став полковим центром. І тепер завдання захисту північно-східних кордонів новоствореної козацької держави від можливих нападів з боку Великого князівства Литовського та Московського царства покладалося на Ніжинський козацький полк, зокрема його найміцнішу фортецю – м. Ніжин [6, с. 16].

У 1651 р. після поразки військ Б. Хмельницького під Берестечком й укладання українсько-польського Білоцерківського договору Ніжинський полк було ліквідовано як військову й адміністративно-територіальну одиницю. На Ніжинщину, за умовами договору, поверталася польська цивільна адміністрація. Влітку 1651 р. Ніжинську фортецю знову взяли під контроль польські жовніри, очолювані Самуїлом Калиновським. Поляки управляли фортецею до весни 1652 р., коли напередодні Батозької битви поспіхом втекли з Ніжина [9, с. 52].

Варто зазначити, що після підписання Б. Хмельницьким Переяславської угоди 1654 р. з московським царем Олексієм Михайловичем, загроза нападу з боку Москви не зникла. Оскільки в останні роки життя гетьман розчарувався у союзі з Московією, назрівала можлива війна.

У 1658 р., відповідно до умов Гадяцької угоди, підписаної І. Виговським, в Ніжинській фортеці були розташовані польські залоги. Проте, поляків вигнали повсталі ніжинські козаки на чолі з Василем Золотаренком [9, с. 79]. Але, починаючи з 1659 р., у фортеці знову розташувалися військові гарнізони, цього разу вже московські, відповідно до Переяславського договору 1659 р., підписаного

гетьманом Ю. Хмельницьким [15, с. 115–120].

Намагання Речі Посполитої та Московського царства розташувати в Ніжинській фортеці свої військові гарнізони пояснюється бажанням цих держав контролювати територію лівого берега Дніпра, оскільки той, хто володіє фортецею, фактично і володіє Лівобережжям. Так, Ніжинська фортеця була третьою за політичною вагою на Лівобережжі, але найпівнічніше розташування по відношенню до інших фортець регіону перетворювало її у центральний форпост захисту кордону.

У другій половині XVII ст. Ніжинський замок щонайменше вісім разів витримував облогу, під час якої вороги знищували дерев'яне передмістя, проте не могли здолати власне замкові стіни. Невдалими виявилися набіги військ литовського князя Януша Радзивілла в 1651 р., три спроби московських військ захопити Ніжин у травні 1659 р. під час Першої українсько-московської війни 1658–1659 рр., дві спроби військ гетьмана Ю. Хмельницького і татар в січні-лютому й листопаді 1661 р., одна спроба польського короля Яна II Казимира в грудні 1663 р. та штурм союзних полякам козаків ніжинського полковника Г. Гуляницького в грудні 1663 р. Також Ніжинський замок витримав семимісячну облогу упродовж січня-серпня 1668 р., коли ніжинські козаки полковника Артема Мартиновича намагалися вибити звідти московських стрільців воєводи І. Ржевського [6, с. 17]. На допомогу стрільцям прибув воєвода Григорій Ромодановський, який штурмом оволодів Ніжином. Під час штурму московські війська спалили дерев'яне передмістя, розрили земляний вал та засипали рів [4, с. 70]. Такі часті спроби різних військово-політичних сил захопити фортецю демонструє її важливе значення у даному регіоні.

Починаючи з 1659 р. фортеця була у віданні московських воєвод. Призначення та звільнення ніжинських воєвод здійснювалося відповідно до царських указів. Воєвода проживав у власному будинку в межах Ніжинського замку. За часів правління Петра I з 1708 р. посада воєводи була замінена комендантом [7, с. 38–39].

У 1665 р. Ніжинська фортеця була обнесена високим земляним валом. Над нею здіймалося 11 дерев'яних веж, на 10-ти з яких були установлені гармати. Зовні місто укріплювалося частоколом. Фортеця мала 4 брами – Київську, Чернігівську, Московську і Крупицьку. Перед валом з півдня на захід тягнувся широкий семисажневий рів глибиною в один сажень, що упирався своїми кінцями на схід і на північ міста в р. Остер, яка виступала природним захистом фортеці. До міських брам вели перекинуті через рів мости, що легко розбиралися [16, с. 515]. Кожна вежа фортеці носила свою назву, отриману від місцевих козаків або московських стрільців. На сьогодні відомі назви двох веж, згадуваних у 1668 р. ніжинським воєводою Іваном

Ржевським: «Веселуха» і «Московська» [1, с. 226].

Ніжинська фортеця мала вилазки, таємні підземні галереї, що виводили до води, рову або за межі фортечних укріплень. Після руйнації в часи українсько-московської війни 1667–1668 рр. фортецю відновили московські стрільці наприкінці 1671 – на початку 1672 рр., збудували нову таємну вилазку довжиною 5 сажнів. Вона мала два входи: один – у покровському передмісті, інший з бійницею – на самому дні рову. Біля вежі «Веселухи» було збудовано дві вилазки через міську стіну: одну до р. Остер довжиною 8 сажнів, а другу – напроти Старого міста в рів довжиною 5 сажнів [2, с. 648–649]. За наказом ніжинського воєводи І. Ржевського (1666–1672) всі новозбудовані ходи вгорі, знизу і з боків обнесли дубовими балками. Надалі теж було продовжено будівництво таємних ходів, і у першій половині XVIII ст. фортеця мала вже десять вилазок [6, с. 17].

Фортифікаційні споруди Ніжина декілька разів зазнавали реконструкції в часи Північної війни 1700–1721 рр. Так, у 1704–1705 рр. було реконструйовано земляний вал, збільшено порохові льохи, побудовано додаткові вежі. Тепер ніжинська фортеця налічувала п'ять земляних бастионів [4, с. 70]. У 1714 р. після чергової реконструкції під керівництвом інженера-полковника Бреклінга було збільшено габарити п'яти наріжних бастионів (їх профілі доведено до нормативних), модернізовано профілі рову та валу [5, с. 170].

Востаннє модернізацію було проведено у 1745–1749 рр. інженером Д. де Боскетом. Замок набув регулярніших обрисів у плані. Тоді ж було реконструйовано п'ять наріжних бастионів, споруджено п'ятикутній південний рavelін, розширено та наповнено водою рів, що відділяв замок від решти міста. Всі дерев'яні елементи фортифікації (частокіл, башти тощо) зникли [5, с. 170].

Основне завдання фортеці даного періоду – оборона міста від військ Речі Посполитої та кримських татар – було успішно виконано, оскільки не має відомостей про грабунки Ніжинщини татарами, а Польща вже не претендувала на Лівобережну Україну через внутрішньополітичну кризу.

Отже, в 1648–1764 рр. Ніжинська фортеця входила до системи оборони Гетьманщини та Московського царства. За цей час вона витримала низку штурмів, але наявні джерелі свідчать про те, що замок так і не був захоплений. Більше того, зважаючи на важливість фортеці як одного з форпостів оборони північно-східного кордону Гетьманщини, вона постійно удосконалювалася та зберігалася у належному стані.

III. Післягетьманський період (1764–1797 рр.)

Відповідно до указу імператриці Катерини II 1764 р. про скасування посади гетьмана одночасно ліквідовувалися посада коменданта й розміщення постійного гарнізону. Замок з цього часу знову

перейшов у відання Ніжинського козацького полку [10, с. 98]. З 1783 р., після остаточного скасування Ніжинського полку, фортеця потрапила під юрисдикцію Ніжинського повіту.

Основним завданням фортеці цього періоду була оборона від можливої загрози з боку Речі Посполитої та постійних набігів татар. Але з часом напруженість ситуації зменшується. Так, Кримське ханство через внутрішні проблеми вже не становило загрози й взагалі було ліквідоване в 1783 р. Ще більше стабілізувало ситуацію спершу підписання Яського мирного договору 1791 р. між Московською імперією та Оттоманською Портою, а потім другий поділ Польщі 1793 р., що віддалив російський кордон далеко на захід. Отже, зважаючи на це, Ніжинська фортеця поступово втрачає своє оборонне значення. Припиняється підтримка її укріплень у належному стані. Перемога Російської імперії над своїми стратегічними ворогами в даному регіоні – Річчю Посполитою та Кримським ханством – й включення їхніх земель до складу російської держави зняла з порядку денного питання необхідності утримання міцних фортець на Лівобережній Україні. Ніжинська фортеця являла тепер не форпост проти польських чи кримських військ, а потенційне міцне укріплення, яке український народ міг використати проти російського імператора в разі відкритого збройного опору козацьких військ. Іншими словами, полкові фортеці Лівобережної України являли собою серйозну перепону інкорпорації України до складу Росії.

Значних руйнувань Ніжинській фортеці завдала велика пожежа 1797 р. Місцева влада вже не відновлювала укріплень. У 1803 р. за планом забудови територія замку відводилася під міський ринок, де було побудовано торговельні ряди. Залишки укріплень у вигляді валів було знівельовано, рів засипано. Однак, окремі сліди фортифікацій у вигляді ескарпів можна бачити і сьогодні [4, с. 72].

Отже, упродовж XVII–XVIII ст. Ніжинська фортеця по геополітичному значенню посідала третє місце на Лівобережжі. В різний час вона знаходилася у віданні ніжинського старости, ніжинського капітана, ніжинського полковника, московського воеводи в місті, російського коменданта та ін. Відповідно до державного підпорядкування, фортеця в різні періоди займала чільне місце в оборонній системі проти Речі Посполитої на заході, Великого князівства Литовського на півночі, Московського царства на північному сході та Кримського ханства на півдні. Її безуспішно намагалися захопити польські, російські, кримські та литовські війська, але Ніжин вистояв, показавши незламність козацького духу перед ворогом.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЮЗР). – Т. VI. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца,

1869. – IV+280 с.

2. АЮЗР. – Т. IX. – СПб.: Типография М. Этингера, 1877. – 988+24 с.

3. Бережков М.Н. О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. XXIII, од. зб. 66, арк. 1–5 зв.

4. Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сівєричини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.

5. Вечерський В.В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – 664 с.

6. Железко Р. Місто Ніжин у системі оборони Гетьманщини (1648–1783 роки) // Ніжинська старовина. – Вип. 17 (20). – Ніжин, 2014. – С. 15–22.

7. Железко Р.А. Московські воеводи в Ніжині у другій половині XVII ст.: владні функції та особливості реалізації царської політики в Україні // Актуальні тенденції сучасної науки: Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29 листопада 2013 р.). – Вип. II. – К.: ГО «Наукове товариство «Атенум». – С. 37–42.

8. Кулаковський П. Чернігово-Сівєричина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

9. Літопис Самовидця / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.

10. Москаленко Ю. Ніжинський замок // Під прапором Леніна. – 1982. – 22 жовтня. – С. 4.

11. Нежин: Очерк-фотопутеводитель / Авт. текста Г.П. Васильковский. – К., 1981. – 94 с.

12. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали. Випуск 1. – Ніжин, 1994. – 24 с.

13. Ніжин: із глибини віків...: Матеріали з краєзнавства Ніжина / Л.Б. Петренко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – 428 с.

14. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культурне життя в Ніжині у XVII–XVIII ст.: монографія. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 219 с.

15. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.

16. Чернігівщина – енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Железко К.А. Периодизация истории Нежинской крепости XVII–XVIII вв.

Статья посвящена периодизации истории Нежинской крепости XVII–XVIII вв. В соответствии с каждым периодом выделены оборонные задачи крепости и описаны вражеские штурмы.

Ключевые слова: Нежин, Нежинский казацкий полк, Нежинская крепость, воевода, Чернигово-Северщина, казаки, период.

Zheliezko K.A. The periodization of history of Nizhyn Castle in XVII–XVIII centuries

The article is devoted to the history of periodization of Nizhyn fortress in XVII–XVIII centuries. According to each period singled out the defensive problem of fortress and described the enemy assaults.

Key words: Nizhyn, Nizhyn Cossack Regiment, Nizhyn castle, the governor, Chernihiv-Siverschyna, Cossacks, period.

10.03.2016 p.